

Društveni pogledi Ante Starčevića

TOMISLAV MARKUS

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Autor analizira društvena shvaćanja u djelu hrvatskog političara i ideologa Ante Starčevića (1823.-1896.). Starčević je u svojim djelima izgradio sustav nacionalne ideologije u kojoj je obradio mnoga značajna politička, ekonomska i kulturna pitanja. Zalagao se za suradnju različitih društvenih slojeva radi lakšeg ostvarenja osnovnoga političkog cilja: stvaranja samostalne hrvatske države. Zastupao je idealističko viđenje države kao moralne zajednice koja bi trebala omogućiti dobar život svojih članova i koncept građanskog nacionalizma po kojoj su članovi nacije svi državljani bez obzira na etničko ili vjersko podrijetlo. Po političkim stavovima Starčević je bio tipični liberal XIX. stoljeća jer je zagovarao načelo narodnog suvereniteta, ali sa snažnim elitističkim shvaćanjima, tj. žene i niži (seoski) slojevi ne mogu sudjelovati u političkom životu. U pitanju vjere bio je pristaša laicizacije, ali ne i ateist. Starčević se zalagao za ekonomsku i kulturnu modernizaciju hrvatskog društva, iako nije vjerovao da se u tome može ostvariti veliki napredak dok je Hrvatska politički potčinjena i u sklopu Austrije. Smatrao je da zadruga, u kojima je tada još živio veći dio hrvatskog naroda, treba sačuvati uz određene reforme i tek u nuždi pristupiti njihovom ukidanju. Starčević je vjerovao u povijesni napredak, smatrajući da su društva zapadne Europe, posebno Francuska, vrhunac progresivnog kretanja. Starčević je ignorirao tadašnje evolucijske teorije i zadržao je tradicionalnu humanističku vjeru u ljudski egzempcionalizam.

Ključne riječi: Ante Starčević, nacionalne ideologije.

I. Slavoserbi i stekliši: Starčević u političkom životu Hrvatske

Neki hrvatski javni djelatnici u XIX. stoljeću izgradili su sustav hrvatske nacionalne ideologije u kojem su izrazili ne samo svoje shvaćanje položaja hrvatskog naroda, već i tumačenje širih kulturnih i političkih prilika u tadašnjoj Europi. Jedan od takvih ljudi bio je i Ante Starčević.¹ Starčevićeva ideologija

¹ A. Starčević rodio se 1823. u ličkom selu Žitniku, a umro je 1896. u Zagrebu. U Zagrebu i okolici boravio je veći dio života, baveći se pretežno odvjetničkim poslovima i surađujući u pravaškim glasilima. O Starčeviću je pisano opsežno i temeljito, ali većina radova su publicističke naravi. Od starijih radova detaljnije podatke o Starčevićevoj ideologiji sadrže nekoliko djela: Ljerka KUNTIĆ, *Vanjskopolički pogledi pravaša od g. 1859-1871.*, Zagreb, 1961. (doktorska disertacija u rukopisu); Mirjana GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973; Josip HORVAT, *Ante Starčević*, Zagreb, 1990. Od novijih znanstvenih radova treba spomenuti: Pavo BARIŠIĆ, *Filozofija prava Ante Starčevića*, Zagreb, 1996.; Isti, „Politički nazori i djelo Ante Starčevića“, u: Ante Starčević, *Izabrani politički spisi*, Zagreb, 1999., 7-44; Dubravko JELČIĆ – Tomislav

sastoji se od mnogih elemenata koji se mogu analizirati iz različitih perspektiva i s naglaskom na različite dijelove. U ovom će radu pretežno biti riječ o Starčevićevim društvenim shvaćanjima, odnosno o njegovu viđenju modernog društva u Hrvatskoj i Europi. Ta se shvaćanja, svakako, ne mogu odvojiti od njegovih konkretnih stajališta o dnevno-političkim događajima u tadašnjoj Hrvatskoj i Habsburškoj monarhiji.

Ante Starčević bio je hrvatski nacionalist i primarno se zanimao za položaj i sudbnu hrvatskog naroda. U vrijeme njegova života događale su se burne političke, ekonomske i kulturne promjene na području današnje Republike Hrvatske. Jedino područje s ograničenom političkom autonomijom bila je Banska Hrvatska, sastavljena od nekoliko uži hrvatskih i slavonskih županija. U njezinu sklopu postojala su tijela s elementima u teoriji državne, ali u praksi pokrajinske autonomije, poput bana i Sabora. Banska Hrvatska oscilirala je između centralizatorskih tendencija Beča i mađarizatorske politike Pešte. Prije 1848. i nakon 1867. dominantan je bio mađarski utjecaj, a u razdoblju 1850.-1867. utjecaj Beča. Vojna granica, koja je razvojačena 1880-ih godina, bila je pod neposrednom vlašću bečkih vojnih vlasti. Istra i Dalmacija bile su administrativno potpuno odvojene od Banske Hrvatske i pod upravom bečke vlade. Austrijskoj i mađarskoj eliti nije odgovarala teritorijalna integracija hrvatskih zemalja i stvaranje jedinstvene hrvatske političke cjeline. U vrijeme revolucije 1848.-1849. Banska Hrvatska nakratko je stekla gotovo potpunu unutarnju samostalnost, ali za vrijeme bečkog neoapsolutizma izgubila je i onu usku autonomiju koju je imala u predožujsko doba. Hrvatske su zemlje, posebno Dalmacija i Istra, ostale ekonomski i tehnički među najzaostalijim u Habsburškoj monarhiji sve do 1918. Bečko i peštansko središte kočili su ekonomski razvoj hrvatskih zemalja ili ga dopuštale u vrlo ograničenoj mjeri ako je to bilo u njihovu interesu. Hrvatska politička elita u pojedinim područjima morala je voditi pragmatičnu politiku kompromisa, nadajući se da će postići određene ustupke od bečke i peštanske vlade.

Hrvatski su političari i drugi javni djelatnici primarno vodili računa o interesima svojeg naroda, a tek sekundarno su gledali na mogućnost povezivanja s pripadnicima drugih naroda, koliko su smatrali da to odgovara hrvatskim interesima. Ideje o solidarnosti među južnoslavenskim narodima, primarno onima u sklopu Monarhije, korištene su u svrhe političkog pragmatizma jer je dio hrvatske elite procjenjivao da su Hrvati sami preslabi za ostvarenje osnovnih nacionalnih ciljeva. Za veći dio hrvatske politike u XIX. stoljeću ti su ciljevi bili teritorijalno ujedinjavanje hrvatskih zemalja u jednu političku cjelinu sa širokom državnom autonomijom u sklopu Habsburške monarhije, eventualno preuređene po austroslavističkim i (kon)federalističkim osnovama. Taj se širi program uglavnom pojavio od 1848. do 1849. i nakon 1860. u široj javnosti,

SABLJAK (ur.), *Ante Starčević i njegovo djelo*, Zagreb, 1977.; M. GROSS, *Izvorno pravaštvo*, Zagreb, 2000.; Jasna TURKALJ, *Značaj Starčevićevih i Kvaternikovih ideja u pravaškim novinama i politici do Rakovice*, Zagreb, 1998. (magistarski rad u rukopisu); Ista, *Nositelji pravaške misli 80-ih godina 19. stoljeća*, Zagreb, 2002. (doktorska disertacija u rukopisu).

a gotovo nikada u djelatnostima službenih tijela, poput sabora, bana, županija i gradova. Separatistički ciljevi, s namjerom razbijanja Monarhije, javljali su se samo povremeno kod nekih usamljenih pojedinaca, među njima i A. Starčevića, ali oni nisu izražavali dominantna stajališta niti su pripadali u hrvatsku političku elitu. Kasnije povećanje utjecaja pravaških grupa, pri kraju XIX. stoljeća, dovelo je do napuštanja izvornog radikalnog programa nezavisne Hrvatske i prihvaćanja Monarhije, iako ne nužno u postojećem dualističkom obliku. Teške političke i društvene okolnosti i pritisak jačih inozemnih čimbenika izazivali su mnogobrojne frustracije i nezadovoljstvo i u političke elite i u širih slojeva hrvatskog naroda. To je nacionalno nezadovoljstvo puni i najjasniji izraz dobilo u Starčevićевой nacionalnoj ideologiji. Nitko kao on nije tako jasno – bez obzira na sva retorička pretjerivanja i pogrešne prosudbe – izrazio teški položaj hrvatskog naroda u sklopu Habsburške monarhije u XIX. stoljeću.

Početak Starčevićeve javne djelatnosti pada u 1840-te godine kada u Bansknoj Hrvatskoj dominira ilirska borba protiv mađarskog pritiska. U to vrijeme Starčević izražava ideje bliske Narodnoj stranci, koja se u protumađarskoj politici nastojala oslanjati na bečki dvor. Za vrijeme revolucije 1848.-1849. Starčević ostaje blizak narodnjacima, iako počinje izražavati prve kritike polovičnih saborskih zaključaka o Vojnoj granici. Već tada se neriješeno graničarsko pitanje javlja kao jedan od najvećih problema hrvatskoga nacionalnog pitanja, koji će u Starčevića izazvati trajnu i duboku mržnju prema Austriji. U vrijeme Bachova neoapsolutizma Starčević nije mogao raspravljati o političkim pitanjima, ali detaljno je polemizirano s Vukom Karadžićem i drugim srpskim nacionalistima. Glavno je pitanje bila nacionalna pripadnost štokavaca, ali Starčević je pod hrvatskim nacionalnim imenom uključio ne samo pravoslavne štokavce već i Slovence. Tijekom 1850-ih godina Starčević detaljnije iznosi kritiku ilirskih/južnoslavenskih koncepcija i nastoji afirmirati hrvatsko ime kao jedino relevantno za hrvatski narod. I drugi hrvatski javni djelatnici – Bogoslav Šulek, Ivan Kukuljević, Franjo Rački i drugi – suprotstavljali su se poistovjećivanju štokavaca i Srba i branili hrvatski nacionalni identitet, ali odbijali su Starčevićeva stajališta, smatrajući ih suprotnom krajnošću od Karadžićevih. U to je vrijeme Starčević napustio tradicionalno protuislamsko stajalište među hrvatskom inteligencijom, smatrajući da je muslimansko plemstvo u Bosni sačuvalo najčistiji duh u hrvatskom narodu.²

Nakon sloma otvorenog neoapsolutizma i poraza u ratu 1859. bečko je središte moralo učiniti određene ustupke. Uvedena je ograničena ustavnost, obnovljene su županije u Mađarskoj i Bansknoj Hrvatskoj i ponovno sazvani pokrajinski sabori. Osnovna je težnja Beča bila održanje centralizirane države uz minimalne političke koncesije, prije svega prema mađarskom plemstvu, koje je inzistiralo na obnovi zakona iz 1848., tj. samostalnoj mađarskoj državi. Slično kao prije 1848. hrvatska politika balansirala je između mađarske i bečke politike, nastojeći dobiti što veće ustupke za hrvatsku političku autonomiju, ali

² M. GROSS, *Izvorno pravaštvo*, 38.-63.

bez jasnog uvida kako to ostvariti. Dugo razdoblje političke represije dovelo je do radikalizacije u pojedinaca, poput Eugena Kvaternika, koji je 1859.-1860. i 1862.-1867. djelovao u europskim zemljama protiv Austrije i zalagao se za samostalnu Hrvatsku. No, kasnije se privremeno vratio u Hrvatsku i ostvario dulju suradnju sa Starčevićem i malobrojnom pravaškom grupom. Neposredno nakon obnove ustavnog života Starčević je imenovan velikim bilježnikom Riječke županije za koju je 1861. i 1862. napisao nekoliko opsežnih predstavi.³ U njima su protuaustrijske tendencije – iako bez pozivanja na otvoreni separatizam – znatno naglašenije nego u bilo kojem drugom tadašnjem javnom političkom tekstu. Za Starčevića Austrija je najveći neprijatelj hrvatskog naroda, a Mađari su tek austrijsko oružje, koji rade na svoju propast ako ne priznaju prava drugim narodima. Već tada Starčević ističe jednu od svojih osnovnih političkih uvjerenja, po kojima je Kraljevina Hrvatska povezana s Ugarskom i Austrijom samo personalnom unijom, tj. osobom vladara, koji je obvezan poštovati ustavne slobode. Položaj Hrvatske u sklopu Habsburške monarhije posljedica je austrijskog nasilja i nepovoljnih povijesnih okolnosti, a ne pravna činjenica koja bi obvezivala Hrvate. Osnovna obveza vladara je obnova teritorijalne cjelovitosti Hrvatske, pod čime Starčević misli ne samo na Istru, Dalmaciju i Vojnu granicu, već i slovenske krajeve i dijelove Bosne (tzv. Tursku Hrvatsku). U predstavkama Starčević osuđuje i velikomađarsku politiku i zalaže se da Mađari priznaju pravedne zahtjeve drugih naroda u Ugarskoj i udruže se s njima protiv austrijskog centralizma.

U predstavkama Starčević je iznio sustavno svoja osnovna politička stajališta, koja neće mijenjati do smrti. Za razliku od drugih javnih djelatnika, uključujući i Kvaternika, nije mijenjao stajališta ovisno o promjenama političkih prilika, ali dosljednost je plaćao marginalnošću i izoliranošću. U Hrvatskom saboru 1861. bio je jedan od rijetkih koji je podržao Kvaternikov prijedlog, koji je formalno prihvaćao „okvir“ Monarhije, ali zapravo je tendirao prema stvaranju samostalne hrvatske države. Mnogi drugi zastupnici simpatizirali su taj prijedlog, ali nisu glasovali za njega jer su smatrali da je politički neprovediv. Poput drugih zastupnika, Starčević je bio odlučno protiv upućivanja hrvatskih poslanika u bečko Carevinsko vijeće. Nakon raspuštanja Sabora u studenome 1861. Starčević se vratio na mjesto velikog bilježnika Riječke županije. U novim predstavkama, koje je pisao u prvoj polovici 1862., pojačao je antiaustrijske tonove i poostrio kritiku glavnih hrvatskih upravnih tijela: Namjesničkog

³ O Starčevićevim predstavkama 1861.-1862. detaljnije su pisali J. TURKALJ, *Značaj Starčevićevih i Kvaternikovih ideja*; M. GROSS, *Izvorno pravaštvo*, 105.-112.; Tomislav MARKUS, „Hrvatske županije i gradovi 1861.-1867. i njihove predstave“, u. T. MARKUS (ur.) *Predstavke županija i gradova Banske Hrvatske. Izabrani dokumenti*, Zagreb, 2002., 19.-81. O političkim i društvenim prilikama u Banskoj Hrvatskoj od početka 1860-ih do početka 1880-ih godina detaljno pišu: Petar KORUNIĆ, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici*, Zagreb, 1986.; Mirjana GROSS-Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskome društvu*, Zagreb, 1992. Za 1860-te i početak 1870-ih godina važne su i detaljnije analize tadašnjih hrvatsko-mađarskih odnosa: Vasilije KRESTIĆ, *Hrvatsko-ugarska nagodba*, Beograd, 1968.; Željko HOLJEVAC, *Hrvatsko-mađarski odnosi 1860-1873*, Zagreb, 2006. (doktorska disertacija u rukopisu); Dinko ŠOKČEVIĆ, *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata*, Zagreb, 2006.

vijeća, Hrvatske dvorske kancelarije i bana Josipa Šokčevića, koje je tretirao kao oruđe austrijske reakcije. U ljeto 1862. Starčević je suspendiran iz službe, a Skupština Riječke županije opomenuta je zbog «nepristojnog vladanja». U Hrvatskom saboru 1865.-1867. Starčević je zastupao, u osnovi, ista stajališta kao i 1861.: pravna samostalnost Hrvatske i odbijanje bilo kakvih bečkih ukaza i samovoljnih kraljevskih uredbi, koji ne poštuju hrvatsku državnu posebnost.

U to je vrijeme definitivno sazrela Starčevićeva mržnja prema pripadnicima Narodne stranke, čiju je pragmatičnu politiku tretirao kao izdaju hrvatskih nacionalnih interesa. Starčević je posebno osuđivao načelno priznanje zajedničkih poslova Hrvatske s austrijskim pokrajinama, smatrajući da su narodnjaci Hrvatsku i formalno «izručili» «despotičkoj» Austriji. Od kraja 1860-ih godina do smrti za te je «izdajnike» koristio pogrdne nazive poput «Slavoserbi» i «Mađarolci», koji označavaju dvostruku izdaju. Takvo tumačenje, koje nije vodilo računa o realnim političkim okolnostima, posebno je došlo do izražaja u prvim pravaškim glasilima krajem 1860-ih i početkom 1870-ih godina: *Zvekanu*, *Hervatu* i *Hervatskoj*. U to su vrijeme Starčević i Kvaternik napadali isključivo pripadnike Narodne stranke, smatrajući ih glavnim krivcima za političke poraze, i izbjegavali kritiku korumpiranoga i nepopularnoga mađaronskog režima bana Levina Raucha. Pristalice malobrojne Stranke prava Starčević često naziva «stekliši», tj. bijesni psi, koji žestoko brane hrvatsku samostalnost protiv domaćih izdajica i vanjskih neprijatelja. Za razliku od Kvaternika, koji se rukovodio pragmatičnim političkim okolnostima, Starčević je zastupao «uzvišena načela» i sebe smatrao nacionalnim prorokom koji objavljuje «istinu» i nije ga briga kako bi se ona mogla ostvariti. Hrvatska samostalna država je tako neporecivi cilj za koji su nebitne trenutne političke okolnosti i (ne)mogućnosti. Starčević je često isticao kontrast između slavne hrvatske državne prošlosti i bijedne sadašnjosti za koju su, naravno, «Slavoserbi» najveći krivci. Za Starčevića Stranka prava nije obična politička stranka, koja bi imala program i oportunističku politiku, već nacionalni pokret koji mora osvijestiti hrvatski narod i oduševiti ga za borbu za državnu samostalnost. Osnovni je cilj «raskrinkati» «domaće izdajice», tj. «Slavoserbe», kao oruđe Beča i Pešte i kao glavne zapreke nacionalnoj nezavisnosti. Starčević je odbacivao svaku mogućnost da se Bosna i Hercegovina priključe Hrvatskoj dok je ona pod vlašću Austrije. U vanjskoj politici Starčević podupire Francusku kao nositelja «slobodarskih načela» Francuske revolucije i koristi se svakom prilikom da napadne «despotsku pasminu» Nijemaca. Od ostalih značajnijih Starčevićevih političkih stajališta treba spomenuti njegovo uvjerenje da su svi Južni Slaveni, osim Bugara, etnički Hrvati i da su druga imena, poput «Slovenaca» i «Srba» izmišljotina domaćih i vanjskih neprijatelja.⁴

Krajem 1860-ih i početkom 1870-ih godina pravaška ideologija bila je izrazito negativistička, tj. nije mogla ponuditi nikakve konkretne mjere za prevladavanje ili ublažavanje nepovoljnoga političkog i društvenog stanja. No, jasno

⁴ O djelatnosti Starčevića i drugih pravaša 1867.-1871. detaljnije pišu: M. Gross, *Izvorno pravaštvo*, 214.-321; J. TURKALJ, *Značaj Starčevićevih i Kvaternikovih ideja*.

isticanje hrvatske nacionalne ideje privlačilo je mnoge mlade ljude i povećavalo jezgru pravaške stranke. Taj je proces, međutim, uništen kada je Kvaternik ubijen, u jesen 1871., prilikom neuspješnog pokušaja dizanja ustanka u Vojnoj granici. U razdoblju 1872.-1878. Starčević je djelovao publicistički, ali se nije politički angažirao. Tek krajem 1870-ih godina počinje reorganizacija i ponovno jačanje Stranke prava, a Starčević je u svakom sazivu, od 1878. do 1895. izabran za saborskog zastupnika. Starčević ostaje glavna ikona i simbol na koji se svi pozivaju, ali koja ima sve manje stvarnog utjecaja i koja sve teže može određivati smjer pravaške politike. Krajem 1870-ih i početkom 1880-ih godina još prevladavaju «veleizdajnički» elementi u Stranci prava, koji kulminiraju u stranačkoj adresi 1884. No, nakon represivnih mjera Khuenovoga režima, koji su znatno oslabili politički položaj pravaša, postupno se probija pragmatična politika koja će 1890-ih godina dovesti do priznanja nagodbenog stanja i okvira Monarhije, iako će ono biti jasno formulirano tek nakon Starčevićeve smrti. Do 1880-ih godina Starčević je ostao usamljen, čak i u pravaškim krugovima, u pogledu uvjerenja o proširenosti hrvatskoga nacionalnog korpusa – procesi slovenske i srpske nacionalne integracije otišli su predaleko da bi se mogli negirati – a nije mogao više nametnuti pravaškom tisku ni svoj čudni ekavski pravopis. Posljednjih petnaestak godina života Starčević je biran u Hrvatski sabor, u kojem je u čestim govorima nastavio s napadima na dualizam i «Slavo-serbe» s povremenim «veleizdajničkim» izjavama protiv Monarhije i dinastije. Hrvatsko-mađarsku nagodbu smatrao je nezakonitim postupkom koji prisiljava Hrvatsku na podčinjeni položaj i koja ubrzava propast Monarhije. Svojom «negatorskom» pozicijom Starčević je sprečavao širu suradnju između opozicijskih grupacija, posebno Stranke prava i Neodvisne narodne stranke. Ostao je uvjeren da je smisljena politička akcija u postojećim okvirima nemoguća i da treba pričekati slom dualizma, a možda i Monarhije zbog vanjskopolitičkih zapleta. U posljednjim godinama života Starčevićeve su političke prosudbe znatno oslabile, zbog čega je mogao prihvatiti raskol Stranke prava i podržati «okviraški» i produalistički program Josipa Franka. To je svejedno činio u vjeri da ostane vjeran svojem starom programu samostalne Hrvatske jer je nova stranka, koju je osnovao, dobila ime Čista stranka prava.⁵

II. Progresivnost i nacionalnost: Starčevićovo viđenje modernog društva

Ante Starčević izgradio je sustav (hrvatske) nacionalne ideologije koja, iako se primarno zanima za specifične hrvatske prilike, ima jasno izraženu društvenu dimenziju, tj. generalizacije o čovjeku općenito i modernom druš-

⁵ O Starčevićevu političkom djelovanju i stajalištima od kraja 1870-ih godina do smrti detaljno piše M. GROSS, *Izvorno pravaštvo*, 322-828; J. TURKALJ, *Nositelji pravaške misli*. O posljednjem razdoblju Starčevićeva života govori i Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava: 1895-1903.*, Zagreb, 2001. Starčevićeva stajališta o istočnom pitanju detaljno je analizirao Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Hrvati i istočno pitanje*, Zagreb, 2007.

tvu posebno.⁶ Osnovni koncept njegovih društvenih nazora svakako je narodnost pod kojim shvaća slobodno razvijanje duhovne i tjelesne snage naroda bez štete za druge narode.⁷ Svaki narod ima svoje osobine, koje treba nesmetano razvijati. Narodi s različitim osobinama, na različitom stupnju ekonomskog razvoja i bez zajedničke prošlosti ne mogu uspješno živjeti u istoj državi. Na toj je osnovi Starčević odbacivao mogućnost federalizacije Habsburške monarhije, koji su priželjkivali mnogi članovi Narodne stranke.⁸ Dok je narod porobljen ne mogu postojati različite stranke, već samo pojedinci koji rade za i protiv naroda.⁹ Starčević nije zastupao organicizam u kojem se pojedinac utapa u širu narodnu i državnu cjelinu. Bio je blizak konceptu liberalnog nacionalizma, koji narod shvaća kao skup pojedinaca, a ne kao organsku natpersonalnu cjelinu u kojoj se pojedinac gubi.¹⁰ Ako se koristi novija sociološka terminologija, Starčević je zastupao koncept građanskog nacionalizma koji primarno ističe pripadnost određenoj političkoj cjelini. U hrvatskoj državi svi ljudi s «indigenatom» (državljanstvom) politički su Hrvati, bez obzira na njihovo etničko podrijetlo, i obvezni su na lojalnost istoj državi. Hrvatsvo bi se, prema tome, primarno određivalo državljanstvom i pripadnošću hrvatskoj državi. Starčević je često navodio da i Ciganin može biti «pravi Hrvat» ako radi za samostalnost i slobodu Hrvatske, kao što pojedinci koji su podrijetlom Hrvati, mogu biti izrod, tj. «Slavoserbi». Blizak romantičnim koncepcijama Starčević je vjerovao u postojanje «narodnog duha», koji živi i nakon nestanka izvornoga narodnog supstrata. Tako u XIX. stoljeću više ne postoje izravni potomci Hrvata iz vremena doseljenja na Balkan, ali «hrvatski duh» je «ucijepljen» u južnoslavensko stanovništvo i izražava se težnjom za samostalnom državom. Poistovjećivanje društva i države u sklopu nacionalnog programa nije, stoga, značilo anticipaciju kasnijih totalitarnih učenja. No, kako je primijećeno u literaturi,¹¹ u Starčevića postoje neki proto-totalitarni elementi, poput tendencije opravdanja plebiscitarnog nametanja volje većine i ignoriranja prava manjina. U njega se ne može naći ništa o zaštiti manjinskih nazora ili nešto slično toquevilleovskom isticanju «tiranije većine».

Potreba za zajednicom i domovinom (zavičajem) pripada u temeljne genetske čovjekove potrebe oblikovane u milijunima godina prirodne selekcije tijekom života u malim zajednicama.¹² Genetska osnovica zajednica znači srodnički altruizam jer su u malim zajednicama, u kojima se živjelo tijekom povijesti, svi rođaci, a domovina znači lokalni okoliš. U modernome industrij-

⁶ Starčević nije izgradio cjelovitu sociološku teoriju, ali njegovi tekstovi sadrže brojne primjedbe i komentare o različitim društvenim pojavama, osim dnevne politike. „Društveni pogledi“ ovdje se odnose na takve komentare.

⁷ Ante STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, Zagreb, 1999., 144.

⁸ STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 196.-202.

⁹ STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 335.

¹⁰ STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 334.

¹¹ M. GROSS, *Izvorno pravaštvo*, 25.

¹² O genetskim osnovama ljudskog ponašanja i značenju darwinizma za proučavanje čovjeka govorimo detaljnije u: T. MARKUS, «Darwinizam i povijest», *Povijesni prilozi*, 35., 2008.: 239.-298.

skom društvu ljudi ne mogu na prirodan način zadovoljiti potrebe za zajednicom i zavičajem i moraju konstruirati supstitutive. Najčešći oblik supstitutiva su nacija kao kvazi-zajednica i nacionalna država kao kvazi-domovina. Tu je kolektivnu iluziju prihvaćao i Starčević. Poput drugih nacionalista, i Starčević je narod doživljavao kao zajednicu, a nacionalnu državu kao domovinu. U shvaćanju države Starčević polazi od tradicionalnoga aristotelskoga etičkog viđenja države kao zajednice koja omogućava moralan život svojih članova. Čovjek je po naravi društveno biće, a u državu ulazi radi dobrog života jer izvan države postoji neprekidni rat svakoga protiv svih. Država se, u skladu s tradicionalnom filozofijom politike i morala, shvaća metafizički i normativno. Država nije bilo kakvo življenje, već čudoredan život u skladu s moralnim zakonima.¹³ Starčević, izgleda, nije bio svjestan da je država tek nedavna povijesna tvorevina i da su ljudi živjeli u društvu davno prije bilo kakve države. Njegovo je obrazovanje bilo vezano uz tradicionalnu – antičku, skolastičku i ranonovovjekovnu – političku filozofiju u kojoj je nedostajala jasna povijesna perspektiva o recentnosti države i civilizacije.

Starčevićev je ideal parlamentarna i demokratska država, demokratska po kriterijama XIX. stoljeća s ograničenim izbornim pravom, koju nije smatrao tvorevinom modernog doba, već obnovom antičke demokracije u kojoj su u vlasti sudjelovali svi slobodni muškarci.¹⁴ Moderna demokracija obnavlja antičke tekovine, koje su u srednjem vijeku bile potisnute u korist božanskog izvora monarhijske vlasti, koje je u temelju bilo neusuglasivo s načelom narodnog suvereniteta.¹⁵ Moderno shvaćanje države vidi se i u njegovu uvjerenju da je riječ o zajednici slobodno udruženih pojedinaca. No, Starčević djelomično odstupa od modernog shvaćanja države jer smatra da država nije ograničenje osobnih prava, već mogućnost njihova razvoja i zaštite.¹⁶ Također, nije mu prihvatljivo modernističko-instrumentalno viđenje države, koje naglašava «legitimnu» upotrebu sile. Veza s antičkom, posebno aristotelskom tradicijom, vidi se i u njegovu uvjerenju da postoje ropski ili «sužanjski» pojedinci i narodi. Od pojedinaca to su «Slavoserbi», a od naroda ponajviše Nijemci.

Starčević je uvijek polazio od ideala Francuske revolucije, posebno u vezi

¹³ STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 138.-140., 191.-192. Sve veće unutarnje nezadovoljstvo u Monarhiji, posebno nakon uvođenja dualizma, Starčević je često objašnjavao kao posljedicu nezadovoljenih narodnih težnji, ne samo u slučaju Hrvata.

¹⁴ STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 156. Otuda Starčevićeve stalne osude – za njega još jedan dokaz „petljanija slavoserba“ - pisanja molbenica i prosjačenja u Beču za neku sitnu koncesiju. Slobodan narod ravnopravno pregovara sa svojim vladarom i ništa ga ne moli. No, tu su bile bitne Starčevićeve političke kalkulacije jer je često znao hvaliti aristokratske vladare, poput Napoleona III. 1860-ih godina ili ruske careve 1880-ih godina – ako je smatrao da mogu odgovarati hrvatskim interesima. Unatoč carskom despotizmu, Starčevićovo mišljenje o Rusiji značajno se popravilo kako su se pogoršavali njezini odnosi s Habsburškom monarhijom. Ipak, Starčević je isticao da je politička demokratizacija Rusije osnovni uvjet da se ona počne pozitivno uplitati u istočnoeuropske događaje i privlačiti druge narode (*Djela Dra Ante Starčevića*, III., 432.-433).

¹⁵ STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 158.

¹⁶ STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 191.

s narodnim suverenitetom i neotuđivim pravom pojedinca. Francusku državu i narod vrednovao je iznad svih drugih, smatrajući da su od njih potekle sve moderne slobode. Za razliku od engleske revolucije XVII. stoljeća, u kojoj je kralj privremeno stradao od privilegiranih staleža, u Francuskoj revoluciji pobunili su se široki narodni slojevi i (privremeno) osnovali republiku. To je bila pobuna protiv monarhijskog načela, koji narode tretira kao privatno vlasništvo vladara. Otad traje borba između demokratskog i monarhijskog načela u Europi jer su Bečki ugovori iz 1815. bili vladarska urota protiv moderne demokracije.¹⁷ Despotizam vladara, koji ignorira volju i potrebe naroda, osnovni je izvor političkih nevolja i prevrata.¹⁸ Starčević je posebno cijenio ustavnu monarhiju u Velikoj Britaniji i često je isticao britanski parlament kao primjer pravoga ustavnog ustroja i sredine između vladarskog apsolutizma i demokratske anarhije.¹⁹ Starčeviću su republika i monarhija prazne forme jer je bitno da su narodi i državljani sretni i slobodni. Apsolutizam, ustavnost, liberalizam i slično bile su mu prazne riječi jer je blagostanje naroda jedino bitno.²⁰ Ipak, u prednosti je republika jer tamo svaki državljaniin može u načelu obnašati svaku funkciju, uključujući i one najviše, koje su u monarhiji unaprijed rezervirane za neke pojedince po rođenju.

Za Starčevića u pravnoj državi vlast pripada narodu, čemu se vladari, ako ne žele ispaštati, moraju prilagoditi.²¹ Aristokratski duh potiče bahatost i surovost jer i najveća budala može uživati velike povlastice.²² Odluke, koje donose apsolutistički vladari sami ili u savezu sa šaćicom plemića, nemaju neku vrijednost.²³ Feudalizam je značio obespravljenost velike većine naroda i njegovo ukinuće bilo je obnavljanje izvornih prava, koja su nepravedno oteta.²⁴ Republika je prikladna ako je čitav narod prosvijećen, ako svi rade za zajedničko dobro i ako nema neprijatelja među drugim državama. U tom je slučaju republika vrhunac savršenstva države, a inače je monarhija manje zlo.²⁵ Svaki narod, uključujući i Hrvate, mora se izboriti za svoju narodnu slobodu koriste-

¹⁷ STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 160.-166. Tijekom 1860-ih godina Starčević je hvalio francuskog cara Napoleona III. jer je srušio bečke ugovore i omogućio potlačenim narodima da se lakše bore za slobodu. Međutim, trenutne političke okolnosti nisu bile presudne ni za Starčevićeva politička stajališta, a još manje za sociološka stajališta.

¹⁸ *Djela Dra Ante Starčevića*, II., 42., 44. Doktrina o suverenosti naroda i pravu na zbacivanje „despotskog“ vladara ne potječe od Rousseaua, već od Lockea i kasnije je korištena za opravdanje engleske, američke i francuske revolucije. U svojim se djelima i govorima Starčević stalno koristio izrazo „otčinsko veličanstvo“ u podrugljivom smislu, često izazivajući prigovore saborskih predsjednika koji su tražili da se kralja zove „pravim“ imenom.

¹⁹ STARČEVIĆ, *Govori*, 229.-230., 299.

²⁰ STARČEVIĆ, *Govori*, 244., 426.-428. Misleći na neostvoreno blagostanje hrvatskog naroda, Starčević je navodio da bi i nekadašnja municipalna prava i tadašnju nagodbu dao za „lulu duhana“ (Starčević, *Govori*, 377.).

²¹ *Djela Dra Ante Starčevića*, II., 38.-39.

²² STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 199.; *Djela Dra Ante Starčevića*, III., 343.

²³ *Djela Dra Ante Starčevića*, II., 12.

²⁴ STARČEVIĆ, *Govori*, 348.

²⁵ *Djela Dra Ante Starčevića*, III., 442.

ći se povoljnim vanjskim prilikama, ali i složno radeći iznutra. Ideja slobode, temeljena na narodnom suverenitetu, osnovica je moderne države. Starčević ističe da su svi ljudi po prirodi jednaki i da su društvene razlike stvar međuljudskog normiranja, a ne božanske milosti.²⁶ Narodi su slobodni samo ako mogu sami uređivati svoje poslove, bez tuđinske vlasti i bez samovolje vladara.²⁷ Narod bez suvereniteta nije prava osoba, već gomila i «množina čeljadi».²⁸ Tek u uvjetima političke slobode narod može postati zreo za upravu i tek tada autonomija općina dobiva smisao. Inače, ona je samo još jedna tuđinska opsje-na za zadržavanje naroda u ropstvu.²⁹

Starčević je smatrao, u skladu sa svojom normativnom politikom, da se odnosi među narodima moraju temeljiti na načelima pravde i poštenja. U modernom društvu postoje, za Starčevića, mnoge prepreke za ostvarenje ideala Francuske revolucije. Jedna od njih su, dakako, «Slaveserbi», nemoralni i pokvareni ljudi, koji samo gledaju na vlastitu korist i koji postoje u svim društvima. Neprijatelj demokracija i pravde je i diplomacija, koja gleda na sebične interese i nastoji iskoristiti i prevariti drugoga. U njoj vrijedi vječno spletkarenje i pravo jačega. Stoga treba politiku striktno odvojiti od diplomacije.³⁰ Kao i drugi hrvatski nacionalisti XIX. stoljeća Starčević se stalno pozivao na povijesno i državno pravo jer su u sklopu Habsburške monarhije Hrvati bili tzv. povijesni narod, koji je nekada imao svoju državu. Hrvati su državljani Hrvatske na cjelokupnome povijesnom teritoriju hrvatske države, bez obzira na rasu, vjeru ili jezik. No, kao i njegovi protivnici, on se stalno pozivao i na

²⁶ STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 163.

²⁷ STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 191.-194. Isticanje da su Hrvati uvijek slobodno birali svoje vladare i sklapali ugovore s njima bila je motivirana trenutnim političkim interesima, ali i izraz Starčevićeve filozofske i sociološke orijentacije, tj. zalaganja za strogo ustavnu monarhiju, eventualno do vremena kada će biti moguće uvesti republiku.

²⁸ *Djela Dra Ante Starčevića*, III., 105., 128.-130., 134.-135. Upravo je na toj osnovi Starčević objašnjavao marginalnost pravaške stranke i „slavoserbsku“ manipulaciju s „prostačinom“ u Hrvatskoj jer narod bez prosvječenosti podložan je i najgorim utjecajima. U literaturi postoji mišljenje da Starčević preuzima Rousseauovo stajalište o „kvarenju“ ljudske prirode i da postoji bliska veza između te dvojice mislioca (BARIŠIĆ, *Filozofija prava*, 83.; TURKALJ, *Značaj Starčevićih i Kvaternikovih ideja*, 13.; GROSS, *Izvorno pravaštvo*, 22.). Sličnosti, svakako, postoje, no razlike su vrlo velike. Za Rousseaua, iako u tome nije bio dosljedan, izvor ljudskih nevolja je u privatnom vlasništvu i državi, koje Starčević uopće ne dovodi u pitanje, dapače, smatra ih uvjetom za dobar život. Za Starčevića, poput bezbrojnih drugih nacionalista malih naroda u XIX. i XX. stoljeću, osnovni uzrok društvenih nevolja je u tuđinskoj vladavini, uključujući i domaće izdajice, što za Rousseaua, švicarskog Francuza iz XVIII. stoljeća, nije bilo bitno. Rousseau je bio vrlo ambivalentan oko pitanja povijesnog napretka, dok je Starčević bio izraziti progresivist. Za Rousseaua idealni oblik političke organizacije je grad-država, poput antičkog polisa s neposrednom demokracijom, a za Starčevića moderna nacionalna i teritorijalna država. Kod Rousseaua teško je naći barem začetak moderne ideje nacionalizma, dok je Starčević nacionalist *par excellence*. Na tome se temeljilo Rousseauova osuda posredničke demokracije, koja je jedino moguća u modernim teritorijalnim državama i u kojoj je Starčević, u saborskim izborima i stranačkom životu, aktivno sudjelovao.

²⁹ *Djela Dra Ante Starčevića*, II., 70.

³⁰ STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 141.-144.

moderno narodno pravo, pravo naroda na samoupravu i samostalnost.³¹

Starčevićev demokratizam mora se razumjeti u kontekstu XIX. stoljeća. To je varijanta tadašnjeg liberalizma, koji isključuje iz političkog života žene i većinu muškaraca iz nižih slojeva. O ženama u njegovim radovima nema gotovo ništa, vjerojatno zato što žene jesu i trebaju biti isključene iz «javnih poslova», kojima se Starčević bavio. Iz nekoliko rečenica moglo bi se zaključiti da je zastupao patrijarhalnu moralnost, koja u kući i obitelji vidi «pravo» mjesto za ženu kao odgojiteljicu «vrlih sinovah domovine».³² U opisivanju «slavoserbskih malverzacija» navodi moralno propadanje u žena koje se, poput muškaraca, odaju nasladama i odbijaju rađati djecu.³³ Pobjedu kršćana nad Turcima 1664. Starčević pripisuje turskoj zabludi da su uređeni francuski vojnici žene i uvjerenju da su izvrgnuti božjem prokletstvu jer ne mogu nadvladati obične žene.³⁴ Ako je, pri kraju života, nešto i čuo o ranome feminističkom pokretu, nije smatrao da o tome treba nešto reći. U desetom „Pismu Magjarolacah“ pojavljuje se „baba“ kao „doktor iz svega steklišta“, koja u pameti i razboritosti nadmašuje akademike JAZU-a. No, to je satira na Starčevićeve političke neprijatelje, a ne izraz uvjerenja da bi žene mogle ravnopravno raspravljati o ozbiljnim pitanjima. I na mnogim drugim mjestima Starčević ističe zagrebačke „piljarice“ i „babe“ kao intelektualno superiorne „Slavoserbima“. U pismu bečkom književniku Gustavu Eimu iz listopada 1885. Starčević je kritizirao austro-ugarsku upravu u Bosni i Hercegovini, jer, uz ostalo, potiče „bludništvo“, ruši tradicionalnu moralnost i sablažnjava žene.³⁵ To je dio Starčevićeve moralističke osude dualističkog sustava koji potiče korupciju, krađu i nepravde i zbog kojeg se žene često ponašaju loše.³⁶

U Starčevićevim političkim razmatranjima prisutna je snažna crta elitizma, uvjerenje da samo iznimno obrazovani i umni ljudi mogu razumjeti političke događaje. Prosti puk može imati određenu sposobnost razumijevanja, ali treba

³¹ Pojedini su noviji srpski povjesničari, posebno Milorad Ekmečić i Vasilije Krestić, nastojali od kraja 1960-ih godina nadalje izvoditi dalekosežne zaključke o „reakcionarnosti“ dijela hrvatske politike zbog pozivanja na povijesno i državno pravo koje bi, navodno, povezivalo starčevićansko pravaštvo i kasnije ustaštvo (Milorad EKMEČIĆ, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, I.-II., Beograd, 1989.; KRESTIĆ, *Hrvatsko-ugarska nagodba*; Isti, *Istorija Srba u Hrvatskoj i Slavoniji 1848-1914*, Beograd, 1995.; Isti, *Genocidom do velike Hrvatske*, Jagodina, 2002. Zanimarili su ne samo jednako često pozivanje na prirodno pravo, već i stalno pozivanje na povijesno pravo („vojvodinu“) u *srpskih* političara i publicista u Habsburškoj monarhiji. Njihovu su kritiku detaljno opovrgnuli Mirjana Gross, Petar Korunić i drugi hrvatski povjesničari, koji su istaknuli da nema ni faktičke ni logičke veze, osim najopćenitijega hrvatskog nacionalizma, između pravaša XIX. stoljeća i ustaša 1930-ih i 1940-ih godina. Znatian dio tih optužbi proizvod je sve većih nacionalnih tenzija i sukoba na prostoru bivše Jugoslavije 1980-ih i 1990-ih godina.

³² STARČEVIĆ, *Govori*, 363.-364.

³³ STARČEVIĆ, *Pisma Magjarolacah*, II., 154. Opadanje nataliteta u gradovima Starčeviću je, naravno, još jedan dokaz podmuklog plana Austrije i domaćih izdajnika oko uništenja hrvatskog naroda. U stvarnosti, gradovi su uvijek bili demografske crne more, koje su se regenerirale i povećavale izvana, dolaskom seoskog stanovništva.

³⁴ A. STARČEVIĆ, *Iztočno pitanje*, Varaždin, 1995., 12.

³⁵ Hrvatski državni arhiv, Fond Ante Starčevića, kut. I.

³⁶ STARČEVIĆ, *Govori*, 83.-84., 121.

slijediti političku i intelektualnu elitu. To zvuči čudno jer je Starčević, kao dijete iz seljačke obitelji, bio prostog podrijetla, ali takvo je stajalište bilo tipično za liberalnu inteligenciju XIX. stoljeća. Svoje «učenje» namijenio je građanskoj inteligenciji, naravno onoj koja nije zatrovana «slavoserbštinom».³⁷ Starčević, međutim, nije bio klasični liberal jer je kao seljačko dijete i kao nacionalist imao naglašenije demokratske nazore od tadašnjih tipičnih liberala, ali i od svojeg prijatelja E. Kvaternika. Zalagao se, suprotno liberalizmu XIX. stoljeća, za opće pravo glasa,³⁸ ali nije pokazivao simpatije za ljevičarske – socijalističke i marksističke – teorije. Komunistam i socijalizam smatrao je izmišljotinama koje svaki tren mogu ukinuti isti ljudi, koji su ih konstruirali.³⁹ Gospoda mogu vladati, ali samo uz pristanak radnog naroda.⁴⁰ U «Pismima Magjarolacah» osuđivao je «kaputaše», tj. bogato građanstvo. Želio je, naime, da njegov nacionalni program i učenje prodre u najšire slojeve hrvatskog naroda i da ostvari njegovo prosvjećenje. U drugom dijelu «Pisama» opisivao je užasavanje Slavoserba zbog stekliškog programa smanjivanja razlika između gospode i puka. No, istovremeno je često izražavao prezir prema «prostačini», koja nije sposobna razumjeti njegove uzvišene poruke. Politički uspjeh svojih protivnika («Slavoserba») objašnjavao je neukošću i glupošću većine hrvatskog naroda, koja nije sposobna razlučiti svoje prijatelje (pravaše) od neprijatelja (narodnjake).

Starčević je čvrsto vjerovao u progresivnost ljudske povijesti, posebno ako je ekonomska i tehnička ekspanzija praćena moralnim napredovanjem naroda. Napredak je shvaćao kao poboljšanje dobrog stanja u svim društvenim poslovima i njegovo protezanje na cjelokupni narod.⁴¹ Progresivnost je posebno vidio u prevladavanju anarhičnosti i nasilje karakterističnih za agrarna i feudalna društva.⁴² Međunacionalno tlačenje nije vidio kao obilježje modernog doba, već kao ostatak feudalizma koji u novim uvjetima građanskog društva više nema budućnosti.⁴³ No, feudalizam Starčević nije smatrao isključivo negativnim. U tradicionalnoj Ugarskoj vidio je zajednice ravnopravnih naroda u

³⁷ Pri kraju života Starčević se posvađao s mladim Stjepanom Radićem koji ga je posjetio i apelirao da sudjeluje u prosvjećivanju seljaštva, daleko najbrojnijeg dijela hrvatskog naroda. Starčević, seljačko dijete, to je odlučno odbio. Takvo bi „praktičnjaštvo“ moralo činiti kompromise u trenutnim okolnostima i s nositeljima moći, što Starčević, odlučan da obrani „čistoću“ svojeg „nauka“, nije želio.

³⁸ STARČEVIĆ, *Govori*, 78.-79. Veći broj izbornika za Starčevića znači veće sudjelovanje naroda u donošenju zakona i njihovo bolje poštovanje.

³⁹ STARČEVIĆ, *Govori*, 409.

⁴⁰ STARČEVIĆ, *Pisma Magjarolacah*, II., 6.

⁴¹ STARČEVIĆ, *Pisma Magjarolacah*, II., 12.

⁴² U svojim uspomjenama Starčević navodi velike opasnosti pri putovanju Ugarskom 1840-ih godina, gdje su na putnike vrebale mnogobrojne opasnosti i onaj tko bi ih preživio mogao bi se ubrojiti među Argonaute. (STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 288.). Njegova idealizacije Turske izraz je neprijateljstva prema Austriji i nije kontradiktorna njegovu progresivističkome modernizmu.

⁴³ STARČEVIĆ, *Govori*, 97.

kojima se koristio neutralni latinski jezik u središnjoj oblasti i, eventualno, domaći jezik u lokalnoj oblasti. U novije se vrijeme Ugarska pretvorila u Mađarsku s dominacijom jednog naroda i jezika, što može voditi u njezinu propast.⁴⁴ Plemički privilegiji nisu bili stvar nasilja, već su imali opravdanja s obzirom na mnoge obveze plemstva, posebno obrana zemlje. Tek u novije vrijeme, kako je plemstvo sve više izbjegavalo vojnu službu, njegove su privilegije postale ruglo i predmet narodne mržnje.⁴⁵ Iako mu se nisu sve stvari sviđale, Starčević nije sumnjao da su moderna društva vrhunac društvene evolucije. Civilizacija je za njega nešto «progresivno» i «više» od malih nepismenih društava. U njegovim su djelima česte optužbe zbog anticivilizacijske misije koju, u svrhu zaglupljivanja i porobljavanja hrvatskog naroda, provode Nijemci i Mađari izvana, odnosno «Slavoserbi» iznutra. «Švabština» je hrvatski narod ne samo potlačila, već i «poživinčila».⁴⁶

Starčević je potpuno prihvaćao vjeru u povijesni napredak koja je bila proširena u XIX. stoljeću. Starčević je smatrao da je u procesu moralnog napretka postupno nestajalo ropstvo i svaki je čovjek postao, bar donekle, osoba s određenim pravima, koga se ne može po volji tlačiti.⁴⁷ Usko povezan s progresivizmom je historicizam, koncept historije, koji povijest čovjeka poistovjećuje s poviješću civilizacije. U perspektivi historicizma bitna je jedino pisana povijest gradskih središta, a sve druge su «divljaštvo» i «barbarstvo». Starčević je navodio da je u ljudskoj povijesti bitno samo posljednjih nekoliko tisuća godina i da povijest naroda ne seže preko toga jer je sve dalje «mutno».⁴⁸ Povećanje stanovništva i rađanje mnogobrojne djece shvaćao je kao izraz društvenog blagostanja, a demografsko opadanje kao simptom moralne pokvarenosti.⁴⁹ Ipak, Starčevićovo viđenje modernog društva bilo je donekle ambivalentno. Primjećivao je da se «napredak» često tumači u smislu uvećanja materijalne moći i rastrušnih želja. Tome je suprotstavljao istočne zemlje, poput Turske, u kojima

⁴⁴ STARČEVIĆ, *Govori*, 381. Poistovjećujući Ugarsku i Mađarsku, Mađari su zakočili vlastiti napredak i raširili mržnju protiv sebe u svih susjednih naroda (*Djela Dra Ante Starčevića*, II., 25.-27.). Dominaciju Nijemaca i Mađara nad drugim narodima Starčević je smatrao glavnim uzrokom sve dublje krize Habsburške monarhije (*Djela Dra Ante Starčevića*, II., 59.-61.). Svakako se ne bi začudio da mu je netko rekao da će Monarhija propasti dvadesetak godina nakon njegove smrti.

⁴⁵ STARČEVIĆ, *Govori*, 389.-390.

⁴⁶ STARČEVIĆ, *Pisma Magyarolacah*, I., 127.

⁴⁷ *Djela Dra Ante Starčevića*, III., 60.

⁴⁸ *Djela Dra Ante Starčevića*, III., 9. I danas mnogi intelektualci poistovjećuju povijest civilizacije i povijest čovjeka iako nakon stotinu godinu razvoja antropologije i paleoantropologije za to odavno više nema nikakve osnove. Historiografska struka nastala je na temelju uvjerenja da je bitna samo civilizirana povijest, dok se sve ranije – desetine milijuna godina evolucije naših primatskih i hominidnih predaka – otpisuje kao “prehistorija”. O tome govorimo detaljnije u raspravi «Historija vs. bio-ekologija», koja će biti objavljena u *Povijesnim priložima* kao i u knjizi *Darwinizam i povijest*, a koja je pri kraju izrade.

⁴⁹ STARČEVIĆ, *Govori*, 426.

ne postoji nepotrebnii luksuz.⁵⁰ Nije bio pobornik teritorijalne ekspanzije, smatrajući da su male i uređene države, poput San Marina, puno sigurnije i sretnije, nego velike države, poput Austrije. Veličina ne znači ništa ako uključuje nasilje i nesreću državljana.⁵¹ Starčević svakako ne bi imao puno simpatije za suvremena masovna potrošačka društva u kojima dominira poistovjećivanje konzumizma i blagostanja, odnosno standarda života i kvalitete života.

Starčevićev ideal bio je, poput mnogih drugih nacionalista, skladno društvo sa suradnjom svih društvenih slojeva. U postizanju toga cilja ključnu bi ulogu trebalo imati prosvjećivanje na temelju slobodno organiziranog školstva, a trenutno na temelju pravaške propagande.⁵² Starčević je smatrao da obrazovanje naroda treba početi odozdo i da se bez dobro organiziranog školstva nema smisla upuštati u stvaranje visokih ustanova, kao što je akademija. Za narod bi puno bolje bilo slati mladiće u druge zemlje da izuče zanate ili prevoditi strane knjige.⁵³ No, škole same po sebi ne mogu ništa bez dobrih učitelja, a ponajviše bez državne samostalnosti jer uvijek ostaju podložne tuđinskoj manipulaciji.⁵⁴ Društveni sklad u Hrvatskoj značio bi i prevladavanje jaza između seljaštva i sitnog građanstva na jednoj strani i viših slojeva, posebno plemstva i bogatoga građanstva, na drugoj strani.⁵⁵ U skladnoj i pravednoj državi ne bi smjelo biti ni robova ni prosjaka. Razlike među ljudima mogu postojati, ali ne mogu se temeljiti na podrijetlu, već na znanju, sposobnostima i moralnosti.⁵⁶ Skladno društvo za Starčevića nije homogeno, tj. može sadržavati «razrede», ali tako da viši slojevi, posebno inteligencija i građanstvo, vladaju u korist puka i za njegovo prosvjećivanje. Najveća zapreka narodnoj i društvenoj harmoniji su, naravno, «Slavoserbi» i neke druge njima slične «pasmine». Na pojedinim mjestima u Starčevića mogu se uočiti i antisemitski tonovi. U «Ustavima Francezke» navodi da su Židovi primjer «pokvarene pasmine» jer gledaju samo na svoju korist, ali su manje štetni od pravih «Slavoserba». Zbog političkih mimoilaženja Starčević je bio blizak određenim biologističkim shvaćanjima. Nije zastupao rasizam, koji je u XIX. stoljeću bio široko rastrostranjen, ali smatrao je da «po naravi» postoje ljudi «sužanjske pasmine», tj. «Slavoserbi» i jedan pravi «slavoserbski» narod, tj. Nijemci. Vjerovao je da bi Rousseau podržao Aristotelovu

⁵⁰ *Djela Dra Ante Starčevića*, III., 223. Suvremene antropološke kritike modernog društva također često ističu neumjerene želje koje stalno povećavaju osjećaj frustracije i nezadovoljstva u ljudi industrijskog društva, i obratno, materijalnu skromnost u skupljačko-lovačkim društvima. O skupljačima-lovcima Starčević nije, izgleda, znao ništa, ali svakako bi ih smatrao «zaostalim divljacima» koji su na «najnižem stupnju povijesnog napretka».

⁵¹ STARČEVIĆ, *Govori*, Zagreb, 1995., 27.-28.

⁵² STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 369.; *Djela Dra Ante Starčevića*, III., 122.

⁵³ STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 323.-324. U Starčevićevoj osudi osnivanja Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti ključnu je ulogu imalo političko oponiranje, tj. njezini su osnivači bili njegovi politički neprijatelji, za njega „Slavoserbi“. Akademija bi, po tome, bilo još jedno sredstvo za zatupljivanje hrvatskog naroda i njegovo zadržavanje pod austrijskim ropstvom.

⁵⁴ *Hrvatska*, 30. VII. 1871., br. 31.

⁵⁵ STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 369.

⁵⁶ *Djela Dra Ante Starčevića*, III., 91., 93.

tvrdnju da je ropstvo u nekih ljudi urođeno da je poznavao «Slavoserbe».⁵⁷ No, na drugim mjestima, puno češće, «pasma» se pojavljuje kao duhovna i moralna oznaka, nešto što bi se moglo prevladati duhovnim napretkom i prosvjećivanjem naroda.

Starčevićeva ekonomska shvaćanja bila su određena njegovim općim političkim i nacionalnim viđenjima. Smatrao je da svaki narod za slobodan razvoj mora imati mogućnosti samostalne ekonomije. Posebno se treba izbjeći ekonomska prevlast jačeg naroda, što je u Austriji uobičajena praksa. Slabiji i zaostali narodi, poput Hrvata, ne mogu se ekonomski razvijati zbog vanjskog pritiska. Tek na temelju političke samostalnosti može se govoriti o pravome ekonomskom napretku.⁵⁸ Pod tuđinskom vlašću ne može dobro uspijevati poljoprivreda, plodna polja ostaju zapuštena, a stoka propada.⁵⁹ Politička sloboda omogućuje ekonomsku djelatnost, a ona dovodi do napretka.⁶⁰ Poljoprivredu je Starčević smatrao za temelj narodnoga gospodarstva, posebno u zemljama poput Hrvatske u kojima je golema većina stanovništva još živjela na selu. Bez dobro stojećih seljaka – na koje će se kasnije oslanjati braća Radić – nema napretka poljoprivrede, a time ni drugih obrta i zanata. Bijedno stanje u poljoprivredi u Hrvatskoj, uništavanjem šuma i nekorisnim građenjem cesta, posljedica je tuđinske prevlasti.⁶¹ Starčević se zalagao za povezivanje poljoprivrede i «obrotnosti», pod čime nije mislio samo na sitno zanatstvo, već i na modernu krupnu industriju.⁶² Vlasništvo nad zemljom osnovica je moralnosti, pravde i domoljublja.⁶³ Starčević je smatrao da je naglo ukinuće kmetstva 1848. dovelo do ekonomskog nereda zbog neprimjerene odštete plemstvu i slabe obrade zemlje. Nagodbeni sustav nakon 1868. samo je pogoršao ekonomsko stanje zbog nekontrolirane diobe zadruga i pauperizacije seljaštva.⁶⁴ Zanimljivo, Starčević se zalagao za gradnju poštanskih cesta i uređenje riječnih puteva, ali bio je protiv željeznica, smatrajući da donose veliki trošak, a daju malu korist.⁶⁵ Povremeno zanimanje Starčević je pokazivao za grupe ljudi zaposlene u obrtima i zanatima, te u modernoj industriji. Interpelirao je bansku vladu u povodu vijesti o visokoj stopi smrtnosti među radnicama u tvornici papira na Sušaku

⁵⁷ STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 156.

⁵⁸ STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 211; *Djela Dra Ante Starčevića*, III., 122., 129., 277.-298.; *Djela Dra Ante Starčevića*, II., 15. Za Starčevića narodno prosvjećivanje moguće je samo na temelju narodne uprave i narodnog jezika, nikako uz stranu dominaciju i mnoštvo tuđinskih – tj. austrijskih – činovnika koji eksploatiraju narod kojemu ne pripadaju (*Djela Dra Ante Starčevića*, II, 15).

⁵⁹ *Djela Dra Ante Starčevića*, II., Zagreb, 1995., 30.

⁶⁰ STARČEVIĆ, *Pisma Magjarolacah*, II., 31.

⁶¹ STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 376.-378.

⁶² *Djela Dra Ante Starčevića*, III., 293.

⁶³ *Djela Dra Ante Starčevića*, III., 401.

⁶⁴ *Djela Dra Ante Starčevića*, III., 283.-297.

⁶⁵ *Djela Dra Ante Starčevića*, III., 293.-294. I tu je bitna politička nesamostalnost Hrvatske jer je mađarska vlada favorizirala željeznicu na liniji sjever-jug (Karlovac-Rijeka), umjesto istok-zapad (Zemun-Rijeka), koja bi bolje odgovarala hrvatskim interesima.

i tražio poboljšanje radnih uvjeta.⁶⁶ Za Starčevića ljudski je rad osnovica cjelokupnog bogatstva jer bez njege prirodne pogodnosti, poput mora ili riječnih puteva, ne znače ništa.⁶⁷

O konkretnim ekonomskim pitanjima Starčević je najviše rekao o zadrugama, a u jednoj je proveo djetinjstvo i ranu mladost. Početkom 1870-ih godina, u povodu saborskog zakona o zadrugama, isticao je da su one korisne, ali ne smiju se nasilno održavati, protiv volje ukućana. Zadruge su najsvetije društvo jer se temelje na rodbinskim odnosima, ali prava nesreća, ako među rodbinom više nema sloge. Potrebno je spriječiti prebrzo ukidanje zadruga i prelaženje iz zadružnog u individualno vlasništvo, a u slučaju podjela potrebna je suglasnost svih članova.⁶⁸ Nakon zadruga dobro uređene općine osnovica su države i one bi morale, smanjivši činovništva, baviti se samo lokalnim poslovima.⁶⁹ Najdetajnije shvaćanje o zadrugama Starčević je iznio u jednome saborskom govoru iz 1888. u kojem je naveo da je «nepokvarena» zadruga najveća blagodat i najveće prokletstvo ako se pokvare. Temelj zadruge su krvno srodstvo, običaji i korist članova, a mogućnost «kvarenja» uglavnom dolazi izvana, od pogrešnih zakona ili državnih vlasti. Velika vrijednost zadruge je ekonomska i društvena jednakost jer u njoj ne može biti velikih bogataša ni siromaha ili «proletaraca» pred kojima drhti tadašnja Europa. U zadruzi svatko zna svoje mjesto i čime se treba baviti. U zadrugama postoji tradicionalna moralnost i nema mjesta razvratu. Negativna posljedica je prevelika specijalizacija i svojevrsna zatupljenost, manjak nezavisnosti i inicijative. Zadruge su, smatra Starčević, izrazito konzervativne i nepogodne za narodni napredak. No, to se može popraviti pravovremenim reformama i ne treba po svaku cijenu zastupati diobu zadruga, osim ako to ne traže članovi. Reforme ne bi smjele narušavati ono što je trajna korist u zadrugama.⁷⁰ Zadruge najbolje afirmiraju prevlast srednjeg posjeda – nasuprot veleposjedu i sitnim parcelama – i tako sprečavaju prevelike ekonomske nejednakosti.⁷¹ Zadruge su, dakle, dobre koliko pridonose društvenoj koheziji i sprečavaju izrazitiju klasnu diferencijaciju.

U religioznim shvaćanjima Starčević je zastupao načelo laicizacije, tj. vjera treba biti privatna stvar, a crkva strogo odvojena od države. Vjera ne može biti smjernica u politici, jer se primarno odnosi na brigu na buduću (onostrani) život. Svećenstvo treba moralno okrepljivati narod na ovom svijetu i pripremati ga za vječni život.⁷² Pravaška propaganda mora isticati da je vjera stvar «dušev-

⁶⁶ STARČEVIĆ, *Govori*, 164.-165.

⁶⁷ *Djela Dra Ante Starčevića*, II., 28.-29.

⁶⁸ *Hrvatska*, 15. I. 1871., br. 3.; STARČEVIĆ, *Govori*, 77.-78., 356.; M. GROSS, *Izvorno pravaštvo*, 294.-295., ističe da su Starčević i Kvaternik željeli spriječiti nekontroliranu diobu zadruga i očuvati mali posjed kako bi se spriječila klasna diferencijacija hrvatskog društva i oslabila njegova društvena homogenost.

⁶⁹ STARČEVIĆ, *Govori*, 188.

⁷⁰ STARČEVIĆ, *Govori*, 351.-368.

⁷¹ STARČEVIĆ, *Govori*, 404.

⁷² *Hrvatska*, 13. VIII. 1871., br. 33.; A. STARČEVIĆ, *Jubilei*, Zagreb, 1888., 53. Među mnogobrojnim Strossmayerovim „grijesima“ Starčević nalazi i rasipništvo zbog gradnje nerazmjerno velike crkve u Đakovu, koja bi prije pristajala većem gradu.

nosti» i da svako isticanje vjerskih razlika šteti narodnim interesima.⁷³ Starčević je često je idealizirao Tursku kao zemlju slobode i vjerske ravnopravnosti, ne samo kao dodatni razlog demonizacije Austrije, već i zbog distanciranja negativnog stajališta prema islamu. Unutarnji problemi Turske lako bi se riješili da nema intrige europskih sila i njihovih domaćih pomagača («Slavoserba»)⁷⁴. Iako nije napadao pojedine pape, Starčević je bio protivnik papinske svjetovne vlasti koju je smatrao glavnim uzrokom izrođavanja katoličanstva i moralnog pada papinstva.⁷⁵ Njegova oštra kritika katoličkog svećenstva u hrvatskim zemljama, posebno Banskoj Hrvatskoj, bila je posljedica činjenica da je ono pristajalo uz njegove političke protivnike, Narodnu stranku, kasnije mađaronsku grupaciju u vrijeme Khuehove vladavine ili u druge opozicijske grupe, posebno Neodvisnu narodnu stranku. I to je još jedna od mnogobrojnih štetnih posljedica tuđinske dominacije. Smatrao je da su katolički popovi «poživinčili» hrvatski narod, tj. pretvorili ga u roblje Austrijanaca i Mađara. Uz anakronističke kmetske odnose, religija je glavno oruđe, kojim «otčinsko ravnateljstvo ravnateljstva», tj. Austrija, nastoji uništiti hrvatski narod. Popovi ne valjaju ništa, ali imaju veliku moć u narodu, jer mogu zavoditi «prostotu».⁷⁶ Zagovaranje laicizacije nije značilo ateističku orijentaciju. Starčević je ne samo zadržao vjeru u besmrtnost duše, već je smatrao da je to temelj čudorednosti svih prosvijećenih naroda. Ateiste ne smiju biti prihvaćani za svjedoke jer bez vjere u Boga i dušu društvo ne može postojati.⁷⁷ Svećenstvo može biti narodu od velike koristi ako nije u tuđinskoj službi i ako prima državnu plaću, umjesto da prima davanja. Narod treba plaćati svećenike i birati više svećenike, i s njima upravlja crkvenim imetkom.⁷⁸ Starčević je striktno razlikovao kršćanstvo kao

⁷³ Starčević, *Izabrani politički spisi*, 370. Tu je bitno Starčevićovo uvjerenje da su velika većina južnih Slavena Hrvati i, stoga, različite vjere. Vjerske razlike ne smiju dovesti u pitanje nacionalnu homogenizaciju. No, bez obzira na to Starčević nije vjeri pridavao veći značaj i nije ju smatrao temeljem društvenog života.

⁷⁴ *Djela Dra Ante Starčevića*, III., 101., 219.-241., 399.-401.; Starčević, *Istočno pitanje*, Zagreb, 1992. Starčević je bio odlučan protivnik austrijskog osvajanja Bosne i prije 1878., smatrajući da bi još veći broj Hrvata došao pod habsburško ropstvo. Često se zalagao za društvene i ekonomske reforme u Turskoj, posebno za podjelu zemlje narodu. Turski kršćani moraju se „popraviti“, a Porta mora provesti reforme i tako spriječiti austrijsko „rovarenje“. To je stajalište bilo gotovo potpuno usamljeno u tadašnjoj hrvatskoj politici jer su i mnogi pravaši željeli habsburško širenje na turske zemlje, posebno osvajanje Bosne i Hercegovine. O tome detaljno piše D. PAVLIČEVIĆ, *Hrvati i istočno pitanje*.

⁷⁵ *Hrvatska*, 29. I. 1871., br. 5.

⁷⁶ STARČEVIĆ, *Pisma Magjarolacah*, I., 33., II., 40. Bečkim je spletkama Starčević pripisivao i trzavice između katoličkog i pravoslavnog stanovništva u hrvatskim zemljama, posebno u Vojnoj granici (isto).

⁷⁷ STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 326.; STARČEVIĆ, *Govori*, 435.-436. Istim argumentima protiv ateista koristio se i John Locke, krajem XVII. stoljeća, u poznatom „Pismu o toleranciji“. Kao i za državu, Starčević nije bio svjestan da je religija, posebno okcidentalne monoteističke vjere, tek nedavna povijesna pojava, nastala s domestifikacijom i civilizacijom.

⁷⁸ STARČEVIĆ, *Govori*, 79., 187.-188.; *Djela Dra Ante Starčevića*, II., 68. To je, po Starčeviću, jedini način da se prekine s nezdravim stanjem u kojem svećenici iskorištavaju osiromašeni puk i da se obnovi jednakost iz ranog kršćanstva.

ćudoredno učenje i kvazi-kršćanstvo, kojei zloupotrebljavaju pohlepni svećenici i političari, a najviše, naravno, «Slavoserbi».⁷⁹ Veliki je problem smatrao održanje mrtvoga latinskog jezika u Katoličkoj crkvi, koji prisiljava svećenike da se koriste jezikom koji ni pastva, a često ni oni ne razumiju.⁸⁰

Starčevićev diskurs je potpuno antropocentrički, tj. za njega postoje samo međuljudski odnosi i - ništa više. Šume i druga prirodna bogatstva su «sirovinne» i «narodno vlasništvo», toliko dobre koliko služe za ljudsku korist.⁸¹ Zemlja je tu da hrani ljude i da ju ljudi posjeduju u sklopu poljodjelskog obrađivanja. Bezvrijedan je čovjek koji zemlju posjeduje, a ne obrađuje je sam ili daje drugima da je obrađuju.⁸² Druge vrste spominju se rijetko u njegovim tekstovima i to gotovo isključivo u negativnom kontekstu, kada treba uvrijediti političke protivnike. Od ostalih slučajeva pripadnici drugih vrsta spominju se kao nešto inferiorno čovjeku, koji jedini ima, uz nagone, razum. Zbog razuma postoji nepremostiva provalija između čovjeka i drugih vrsta. Bez moralnog i političkog prosvjetljenja čovjek je «živinče».⁸³ Najstrašnija moguća optužba u Starčevićovoj političkoj retorici bila je tvrdnja da su i najplemenitiji «Slavoserbi» daleko ispod razine najprostije «živine». Slavoserbi su dobri samo za svinjska korita, ali ne i za ljudsko društvo.⁸⁴ Oni samo «muču», «bleje» i «rokću» ili čak ni to, jer su ispod razine «živine». Kolovođe «Slavoserba», posebno Strossmayera i Mažuranića, vodi samo «najblatnija sebičnost, najniži ostan životinje». «Slavoserbi» su, za Starčevića, svinje, koze, krave, psi i sva druga domestificirana bića, prema kojima civilizirani ljudi osjećaju superiornost i prezir.⁸⁵ Govoriti s nji-

⁷⁹ STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 326. U „Jubilejima“ Starčević je oštro osudio pravoslavno svećenstvo u svim zemljama, a ponajviše u Rusiji i na južnoslavenskom prostoru, kao nesposobno, lijeno i potkupljivo.

⁸⁰ *Djela Dra Ante Starčevića*, III., 229.

⁸¹ STARČEVIĆ, *Govori*, 43. Slična su bila stajališta i drugih njegovih suvremenika. Bogoslav Šulek je u jednoj brošuri - *Korist i gojenje šumah, osobito u trojednoj kraljevini* (1866.) - također isticao antropocentričke elemente u potrebi zaštite šuma. U tadašnjoj Europi nikome nije padalo na pamet da bi druge vrste i prirodni svijet mogli imati vrijednost za sebe, neovisno kakvu korist čovjek ima od njih. Tek u najnovije vrijeme, posljednjih tridesetak godina, u ekološkoj se literaturi probijaju biocentrička i ekocentrička stajališta.

⁸² STARČEVIĆ, *Govori*, 410.

⁸³ STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 140.

⁸⁴ STARČEVIĆ, *Djela*, 6, Zagreb, 1995., 130.; STARČEVIĆ, *Pisma Magjarolacah*, I., 130. U „Pismima Magjarolacah“ Starčević tvrdi da od tri stupnja savršenstva - životinja, razboritost i umnost - Slavoserbi nisu dosegнули niti najniži stupanj, tj. nisu vrijedni ni da ih se nazove životinjama.

⁸⁵ Prezir prema domestificiranim životinjama - osim prema mački, koja je pitoma, ali ne i domestificirana vrsta - proizvod je nesklada između ljudske divlje biogramatike, tj. genetske prilagodbe na divlji okoliš, i fizičkog života u domestificiranom, agro-pastoralnom ili urbanom okolišu. Divlje vrste ljudi mogu doživljavati kao prijatnu ili zapreku, ali ne mogu ih prezirati jer genetski nikada nisu napustili divlji prirodni svijet. ZOO-vrtovi, cirkus, parkovi, rezervati, TV-serije i mnoge druge pojave upućuju da je divljina jedna od čovjekovih temeljnih potreba, posljedica milijuna godina života naših predaka u divljem (ne-domestificiranom) okolišu. Takvo bi tumačenje Starčevića sablaznilo jer je za njega, kao i za sve njegove suvremenika, civilizacija nesumnjivo postignuće i uzdignuće nad kaotičnim svijetom divlje prirode.

ma isto je što raspravljati s «nemom živinom», a njihovi listovi nisu glasila ni «kozah nekerštenih hervatskih».⁸⁶ «Slavoserbi» su «živina», koja je, nakon majmuna, najsličnija čovjeku.⁸⁷ Simptomatično, «večni izmet» poput Slavoserba, koji su uvijek protiv svega dobrog i naprednog, uvijek se uspoređuju s drugim (domaćim) vrstama. Glavni problem sa «Slavoserbima» je potpuna dominacija «živinskih afekata» nad umom. Prava se ljudskost, naravno, sastoji u «uzdignuću» nad «živinstvom» u korist racionalnog i moralnog života. «Slavoserbi» su na razini «nemih živina», a «stekliši», kao racionalna bića, na razini pravih ljudi. Divlje se vrste spominju uglavnom kao «štetočine» i «neprijatelji», koje treba istrijebiti. U jednom govoru Starčević spominje razliku između «prekorisne» ovce i vuka, koji ovcu zakolje.⁸⁸ U govoru o zadrugama spominje da članovi zadruge imaju svoje utočište, dok se divlje zvijeri «okolo klate».⁸⁹ Izgleda da je Starčeviću bila bliska hobbesijanska karikatura «prirodnog stanja» kao *bellum omnium contra omnes*, jer navodi da zvijeri misle na sebe, a na druge koliko ih mogu iskoristiti.⁹⁰

U skladu sa svojom antropocentričkom orijentacijom Starčević je u divljem prirodnom svijetu vidio isključivo zapreku ljudskom napretku, koju treba svladati, i neprijatelja, kojeg treba uništiti. Osim loših ljudi, čovjeku je divlja priroda («nema narav») jedini pravi neprijatelj. Divlji svijet treba ili pokoriti ili uništiti. I za njega civilizacija je postignuće-i-uzdignuće, ispunjenje ljudskosti, društveni okvir u kojem čovjek jedino može biti čovjek. Tipično za modernog čovjeka, Starčevićovo viđenje ljudskog života izrazito je sumorno, s primatom nasilja i kompeticije, neprekidni rat i borba: «Sav naš život stoji u borbi da nas se jedan proti drugomu osigura, da nekoju živinu upitomimo i rabimo, drugu zataremo, da se obranimo od nepogode vremena, da naravu podložimo naših sverham, ili barem da se ponešto otmemo od njezinih udaracah, a danm čovjek barem neškodi, ako nam nekoristi.» Starčević je Francuze i Engleze smatrao najprosvjedenijim narodima jer su postigli najveće uspjehe u pokoravanju prirode i osiguranju od tuđinske prevlasti.⁹¹ U Starčevića je uzalud tražiti bilo kakve proto-ekološke ideje koje bi anticipirale njihovo kasnije pojavljivanje u Hrvatskoj. Evolucijske teorije, koje su se širile Europom u XIX. stoljeću i koje su se već počele spominjati u tadašnjoj Hrvatskoj, Starčević ne spominje. Vjerojatno ih je smatrao nespojivim sa svojim antropocentričkim diskursom i vjerom u biološki i ekološki diskontinuitet.

⁸⁶ STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 176.-181.

⁸⁷ STARČEVIĆ, *Pisma Magjarolacah*, I., 27.

⁸⁸ STARČEVIĆ, *Govori*, 121.

⁸⁹ STARČEVIĆ, *Govori*, 351.

⁹⁰ STARČEVIĆ, *Govori*, 418.

⁹¹ *Djela Dra Ante Starčevića*, III., Zagreb, 1995., 24.

III. Starčevićevi pogledi o društvu u retrospektivi

Ante Starčević primarno je bio nacionalni i politički ideolog, koji zastupa neke određene pragmatične ciljeve, a ne znanstvenik koji teži spoznavanju istine. No on je, istovremeno pretendirao na istinitost svojih stajališta, tvrdeći, primjerice, da je politika znanost kao skup svih istina u određenoj ljudskoj djelatnosti.⁹² Uz to, glavna su Starčevićeva društvena stajališta dio humanističkog naslijeđa – aksijalnih religija i filozofija – iz kojeg su poniknule moderne sekularne ideologije, uključujući i liberalizam, kao i društvene znanosti. Stoga njegova stajališta mogu biti predmet znanstvene prosudbe, neovisno o njegovim pragmatičkim interesima. Njegovo viđenje hrvatske dnevne politike bilo je izrazito jednostrano i opterećeno političkim i moralizatorskim predrasudama. Isto vrijedi za njegova nacionalna uvjerenja, posebno ignoriranje procesa slovenske i srpske nacionalne integracije i uporno nametanje hrvatskog imena na prostorima gdje ono nije imalo uporišta u narodu. No, to nas ovdje ne mora zanimati. Ovdje su bitnija njegova društvena shvaćanja o modernom društvu, politici, ekonomiji, religiji, diplomaciji i međuljudskim odnosima općenito, uključujući i implikacije za moderne teorije ekologije i evolucijske biologije.

Starčević nije činio razliku između društva i države. Polazio je od kombinacije tradicionalne aristotelovske normativne politike i teorija društvenog ugovora iz ranoga modernog doba po kojima se ljudi «udružuju» u državu i tako prevladavaju «stanje prirode» u kojem vlada *bellum omnium contra omnes*. To je bila stara koncepcija koja je u XIX. stoljeću uglavnom već napuštena. Izgleda da mu nisu bile poznate nove antropološke teorije u XIX. stoljeću, koje su isticala da je država tek nedavna tvorevina i da su ljudi živjeli u društvu bez države najveći dio svoje povijesti. Već u XIX. stoljeću postalo je sve više anakronistički pričati o «prirodnom stanju» kao nekoj mutnoj hipotezi, kako je znanstveno proučavanje stare ljudske prošlosti postalo sve realnije. Hipoteza o državi kao prevladavanju «prirodnog stanja» izraz je humanističke ideologije, s kojim u neolitskoj domestikaciji, po kojoj se civilizirani čovjek «uzdiže» iznad vlastitog «animaliteta» i «prevladava» divljinu u sebi (nasilnu ljudsku prirodu) i divljinu izvan sebe (divlji prirodni svijet). Starčevićovo tumačenje društva i države nije bilo znanstveno, već moralističko i metafizičko.

Glavna Starčevićeva politička i ekonomska stajališta nose izraziti pečat društvenog i povijesnog konteksta, najprije tadašnjega hrvatskog društva, šire Habsburške monarhije i još šire Europe u drugoj polovici XIX. stoljeća. Građanski nacionalizam i elitistički liberalizam bili su tipični za tadašnje političke mislioce, koji su bili vrlo nepovjerljivi prema radikalnijim demokratskim idejama. Općenito se smatralo da širi slojevi stanovništva nemaju ni znanja ni moralnosti da bi mogli sudjelovati u donošenju političkih odluka, uključujući i sudjelovanje na izborima. U ekonomskim pitanjima Starčevićeva stajališta odražavaju tranzicijsko razdoblje hrvatskog društva s prvim jačim počecima industrijalizacije i jačanja građanstva. To se posebno vidi u njegovu ambiva-

⁹² STARČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, 334.

lentnom odnosu prema zadrugama, koje je hvalio zbog egalitarnog ustrojstva, ali i shvaćao kao prepreku bržem ekonomskom i tehničkom razvoju. Jača industrijalizacija započela je u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji tek u XX. stoljeću i o tome Starčević nije mogao nešto važnije reći.

Starčevićeva vjera u biološki diskontinuitet, koja se posebno vidi u kritici «Slavoserba», pripada humanističkoj ideologiji koja je suvremeno dominirala u XIX. stoljeću i koja prevladava i dan-danas. Njegova argumentacija je sasvim u duhu tradicionalnog humanizma: razum i duša «dokaz» su ljudske iznimnosti i jedinstvenosti. On, uglavnom, nije zastupao kasnije dobro poznato viđenje čovjeka kao prazne ploče (*tabula rasa*) na koju društvo ispisuje sadržaje,⁹³ ali ne zato što bi priznavao značaj bioloških čimbenika jer su mu očito nove evulucijske teorije nepoznate. Starčevićovo osnovno objašnjenje ljudskih – ne samo hrvatskih – nevolja tipično je humanističko: problem je u manjku moralnosti, znanja, racionalnosti i prosvjećenosti. Iz toga nastaje dominacija «živinstva», koje bi trebalo racionalno obuzdavati. To je humanističko tumačenje postajalo sve upitnije širenjem modernih evulucijskih teorija. Posebno je Darwin iznio mnogobrojne argumente o biološkom kontinuitetu, od čovjekove pripadnosti biološkoj evuluciji i ekološkoj mreži života do evulucijski oblikovanih svih bitnih ljudskih osobina, uključujući jezik, razum i kulturu. Novije darwinističke teorije, posljednjih 30-40 godina, iznijele su mnoštvo novih argumenata u prilog biološkom i ekološkom kontinuitetu. U njima se stalno provlači teorija bio-socijalnog diskontinuiteta po čijoj je osnovni uzrok antropogenih problema manjak genetske prilagodbe ili preveliki jaz između ljudske biogramatike i neprirodnoga društvenog (civiliziranog) okruženja, koje nije u skladu s našim genetskim programima. O tome, naravno, Starčević nije mogao ništa znati, ali to ne mijenja neprimjerenost njegovih objašnjenja. Starčevićev antropocentrički diskurs ne može se usuglasiti sa spoznajama moderne biologije i ekologije koje polaze od uvjerenja u čovjekovu pripadnost prirodi (ekološki kontinuitet) i njegovu srodnost s drugim vrstama (biološki kontinuitet).

Starčevićovo shvaćanje ljudske povijesti izraz je progresivističkog diskursa koji je potpuno dominirao u političkim, publicističkim i znanstvenim krugovima Europe XIX. stoljeća i koji su negirali samo tradicionalni konzervativci osuđeni na fizički nestanak. Kao i u mnogim drugim i u Starčevićevim stajalištima nije bila riječ o argumentiranoj hipotezi, već o predrasudi i pokušaju unošenja smisla u kaotičnost i besmislenost historijskih događaja. Jedina argumentacija vjere u napredak tradicionalno je nastojanje da se prevladaju neke negativne osobine prisutne u agro-pastoralnim društvima, uključujući i agrarne civilizacije iz kojih su niknula moderna industrijska društva. Starčević je to, primjerice, izrazio u uspomenuama o opasnostima tijekom putovanja Ugarskom i u mnogim drugim usputnim objeacijama o nedostacima feudalnog poretka. Njegova vjera da samo vlasništvo nad zemljom utemeljuje pravdu

⁹³ Ipak, u Starčevića mogu se naći, iako povremeno, mjesta koja bi upućivala na klasičnu koncepciju liberalnog empirizma, koja sadrži koncept prazne ploče. Tako kaže da misao nastaje tek na temelju osjeta iz vanjskog svijeta i tek se tako može misliti (STARČEVIĆ, *Govori*, 434.).

i moralnost logika je domestifikatora koji slavi osvajanje prirode i zemlju tretira kao ljudsko vlasništvo. Starčević je opravdavao upravo onu djelatnost – od agro-pastoralne domestifikacije do moderne industrijalizacije i urbanizacije – koja je dovodila i danas dovodi do sve većih ekoloških i drugih antropogenih problema.

SUMMARY

THE SOCIAL VIEWS OF ANTE STARČEVIĆ

The author analyzes social theories in the works of the Croatian politician and ideologue Ante Starčević (1823-1896). In his works, Starčević developed a system of national ideology in which he addressed many significant political, economic, and cultural issues. He proposed the cooperation of the various social classes in order to more easily realize his key political objective: the creation of an independent Croatian state. He represented an idealistic view of the state as a moral community which had to ensure a good life for its members and the concept of civic nationalism by which all members of the nation were citizens without regard to their ethnic and religious origins. In terms of political views, Starčević was a typical 19th century liberal, because he argued for the principle of national sovereignty, but with a strong bent toward elitism, so that women and the lower (peasantry) social classes were not directly to participate in political life. On the question of religion, he was a supporter of laicization, though he was not an atheist. Starčević sought the economic and cultural modernization of Croatian society, though he did not believe that great strides could be made toward this goal while Croatia remained politically suppressed within the framework of Austria. He believed that the peasant communes, in which the bulk of Croats still lived, should be preserved after certain reforms were carried out and that they should only be dismantled if it was a matter of great duress. Starčević had faith in historical progress, considering the societies of Western Europe, particularly France, the pinnacle of progressive development. Starčević ignored current theories of evolution and retained the traditional humanistic notion of humanity's exceptionality.

Key words: Ante Starčević, National ideology